

Sardinija: Grobište zaboravljenih hrvatskih vojnika

“Najeli su se prvi put poslije mnogo mjeseci. Izgledaju užasno: bos, goli, ne isti”, piše fra Gabro Cvitanovi

17. KOLOVOZA 2018. U 21:05

Foto: Marko Lukunic/PIXSELL/Ilustracija

Autor prof. dr. sc. Josip Duki

Podijelite lanak

Tijekom 2018. u brojnim državama svijeta obilježava se **100. obljetnica završetka Velikog rata**, koji se u historiografiji naziva Prvi svjetski rat. Rije je o najvećem ratnom sukobu vodećih europskih i svjetskih velesila do početka Drugoga svjetskog rata 1939. godine. Veliki je rat poslije svog završetka ostavio velika materijalna stradanja i do tada najveći broj ljudskih žrtava u povijesti. U ratu je sudjelovalo približno **60 milijuna vojnika**, od kojih je više od 16 milijuna poginulo (oko 10 milijuna vojnika, više od 6 milijuna civila), a više od 21 milijun bilo ranjeno. Za razliku od većine država koje su bile uključene u rat, [Hrvatska se nalazi gotovo na samom početku istraživanja rata i broja žrtava](#), a tema ratnih zarobljenika gotovo je zanemarena, kako u svijetu tako i u Hrvatskoj.

BORBA U ROVOVIMA Prije 100 godina: Bitka koja je odlučila rasplet 1. svjetskog rata

Na križnom putu

U ovom radu riječ je o nekoliko tisuća hrvatskih vojnika koji su bili u sastavu **austroougarske vojske**, koje je srpska vojska zarobila na južnom (balkanskom) bojištu krajem 1914. i početkom 1915. godine. Te vojnike srpska je vojska u jesen 1915., nakon poraza od austroougarske i bugarske vojske, povela kao zarobljenike od Niša do albanske Valone. Na tom “**križnom putu**” bilo je, prema dostupnim podacima, više od 60.000 vojnika. O tom broju hrvatskih vojnika u tom **maršu smrti** teško je još uvijek govoriti. Zarobljenike je u Valoni srpska vojska izručila saveznoj talijanskoj vojsci, koja ih je potom odvela na sardinijski otok Asinaru. Prema **Sardiniji** u nekoliko brodova krenulo je oko 24.000 vojnika, među kojima je bilo više od 7000 Hrvata. Prema dostupnim podacima, na otoku je umrlo 7048 zarobljenika. Treba istaknuti da je u odiseji austroougarskih zarobljenika najveći broj njih stradao u dvomjesečnom zbjegu od Niša do Valone od bolesti, gladi i iscrpljenosti, daleko manji dio na brodovima od Valone do Asinare, te više od 7000 njih u zarobljeničkim logorima na samoj Asinari.

Prvi svjetski rat Nizozemska priznala masakr nad Armencima 1915. kao genocid

U Prvom svjetskom ratu sukobile su se zemlje **lanice Antante** (Velika Britanija, Francuska i Rusija) i njihovi saveznici (Italija, SAD, Srbija, Crna Gora, Rumunjska, Grčka i dr.) s jedne strane, te zemlje **lanice Trojnog saveza**, odnosno Centralnih sila (Njemačka i Austro-Ugarska) i njihovi saveznici (Osmansko Carstvo, Bugarska) s druge strane. Rat je trajao od 28. srpnja 1914. do 11. studenog 1918. godine. Pobjedu su odnijele lanice Antante. U sukobu je sudjelovalo 36 država od ukupno njih 54 u svijetu, a rat se vodio na teritoriju 14 država. Poslije atentata u Sarajevu 28. lipnja 1914., kada je **Gavrilo Princip**, pripadnik srpske organizacije Mlada Bosna, ubio austroougarskog prijestolonasljednika, nadvojvodu **Franju Ferdinanda**, koji je došao u Sarajevo nadgledati vojne vježbe austroougarske vojske, uslijedio je napad Austro-Ugarske na Kraljevinu Srbiju. Car Franjo Josip potpisao je 31. srpnja 1914. opću mobilizaciju. Za dva tjedna većina europskih država bila je u ratu. Austrougarsku vojsku činili su pripadnici različitih nacionalnosti: Nijemci, Mađari, Česi, Slovaci, Srbi, Poljaci, Ukrajinci/Rusini, Rumunji, Slovenci, Talijani i ostali. [U ratu na strani Austro-Ugarske sudjelovao je velik broj Hrvata iz svih krajeva današnje Hrvatske.](#)

Ofenziva na Srbiju

Veliki rat vodio se na **etiri glavna bojišta**: isto nom (Poljska, Galicija, Karpati), zapadnom (Belgija i Francuska), talijanskom i balkanskom. Nekoliko manjih bojišta otvoreno je u Africi, Aziji, na Pacifiku i Bliskom istoku. Bitke su se odvijale i na moru te prvi put i u zraku. Na južnom, balkanskom bojištu borbe su po ele u kolovozu 1914. napadom austrougarskih snaga na Srbiju i Crnu Goru. Tada su austrougarske snage doživjele prve ve e poraze u Cerskoj bitci te u studenom iste godine u Kolubarskoj bitci. Tako je srpska vojska u prosincu 1914. zarobila oko 23.000 austrougarskih vojnika, me u kojima je bilo i nekoliko tisu a Hrvata. Unato prvim srpskim pobjedama, njema ke, austrougarske i bugarske snage krenule su u ofenzivu na Srbiju i Crnu Goru te su ih u prosincu 1915. i sije nju 1916. zauzele, zbog ega je Vlada Srbije bila prisiljena povu i se na otok Krf, a srpska je vojska zapo ela povla enje od Niša do albanske Valone. Sa sobom je na dvomjese ni marš smrti povelala zarobljene austrougarske vojnike. U maršu je sudjelovalo oko **60.000 ljudi**.

Denis Derk Robert Graves poput savjesnog kroničara bilježi i onu gadnu nedžentlmensku stranu rata

Dvomjese ni marš smrti od Niša do Valone pratila je oštra zima, **nedostatak vode, glad i brojne epidemije**. Nakon teškog putovanja na odredište je stiglo nešto više od 23.000 austrougarskih vojnika. Ve ina zarobljenika umrla je u maršu od raznih bolesti (kolera, malarija, tuberkuloza), a neke su **ubili srpski vojnici prije dolaska u albanske luke Dra i Valonu**. Dolaskom u luke, srpska je vojska preba ena na Solunsko bojište, a austrougarski zarobljenici brodovima talijanske kraljevske mornarice na daleku Asinaru. Oni su se samo nakratko ponadali da je njihov križni put završio.

Me u zarobljenim vojnicima bili su **Mile Budak** i sinjski franjevac, vojni kapelan fra **Gabro Cvitanovi** . Oni su nam o zbjegu ostavili vrijedne zapise. Budak je svoje sje anje preto io u knjigu Ratno roblje. Albanski križni put zarobljenih austrougarskih asnika (I. i II. dio, 1941.–1942.; drugo izdanje Zagreb 1991.). On svoj rad završava iskrcavanjem zarobljenika na Asinaru. Za razliku od Budaka, fra Gabro više pažnje posve uje boravku zarobljenika na Asinari. Njegov Ratni dnevnik (1914.–1918.) za tisak je priredio njegov ne ak fra Karlo Juriši 1984. godine.

Samo zubi još vrsto stoje

Budak u Uvodu svoje knjige piše o strahotama koje su ih pratile od Niša do Valone: “Jeste li vidjeli kada ovjek, kostur, presvu en sivom, zemljastom kožom, koji umire i ne šap e molitvu Bogu, ne spominje sveta imena svoje drage majke, svoje vjerne žene i nejake dje ice, nego samo pišti pokrhanim glasom: ‘Kruha, kruha – – Glad – –’ i pritom ceri svoje bijele zube, ono jedino, što je na njemu još vrsto?! Jeste li ikada vidjeli ovjeka, **umotana u slamu i vre e**, gdje se otimlje s neznanim drugom o poljsko korijenje i zbog njega mu prinosi nož grlu, a do pred godinu ste dana poznavali toga ovjeka kao oholicu, kicoša i rasipnika, kojega nijesu zadovoljavale kuhinje prvih svratišta?! Vi to nijeste vidjeli?! Nijeste. Znam. Ja sam ih vidio stotinama i živo sam osje ao, da u tim asovima, u kojima triumfira životinjstvo, žale, što nijesu u ili pasti travu i i i goli umjesto što su tratali vrijeme po gimnazijama i sveu ilištima. Oni su zavi ali svakom marvin etu, jer ono ne zna, što je poniženje. Istina, mi smo ve prije toga križnog puta bili dobrano uvježbani da podnosimo dosta krupne moralne uške, ali – ovo je bilo previše u strahovitom slavlju zlo ina, nemo i i bijede.”

ISLAM I KRŠ ANSKA EUROPA Hrvati su bili najvjerniji uvari španjolskih kalifa

Prema podacima koje je u svoj Dnevnik zapisao fra Gabro, put od Niša do Valone trajao je **od 19. listopada do 18. prosinca 1915.** godine. Pred sam kraj putovanja kada su zarobljenici stigli u Valonu 16. prosinca 1915., fra Gabro je zapisao: “Još smo na brodu pred Valonom. S nama se ukrcalo i mnogo naše mom adi. Siromasi danas su se najeli prvi put poslije mjeseci. Izgledaju užasno: bosu, goli, odrpani, ne isti, kosmate kose i brade. Neki poslije toliko pretrpljenih muka umiru u Valoni upravo u asu, kada su se imali osloboditi ove nevolje.”

Sardinijski otok Asinara, poznat po svojim prirodnim ljepotama, šutljivi je svjedok zaboravljene prošlosti austrougarskih i hrvatskih ratnih zarobljenika. Taj otok bio je 1. sije nja 1917. jedan od 83 sabirna logora

u Italiji u kojima je po nekim procjenama tijekom rata boravilo oko 80.000 zarobljenika. Treba naglasiti da je Italija 1918. imala **600.000 svojih vojnika** koji su bili u zarobljeništvu u raznim zemljama. Od 18. prosinca 1915. do 27. veljače 1916. na Asinaru je pristiglo 23.339 austrougarskih zarobljenika, iako je otok imao mogućnost primiti samo nekoliko stotina osoba. Prvih 4000 zarobljenika prevezeno je brodovima "Dante Alighieri" i "America". Dva dana poslije, iz broda "Cordova" iskrcano je 1500 putnika, među kojima je bilo žena i djece. Prema fra Gabri, u Valoni je ukrcano 23.749 zarobljenika, među kojima je bilo i 112 civila, a na Asinaru je iskrcano samo 21.699 osoba, što znači da je na moru umrlo uglavnom od kolere 2050 vojnika. Njihova tijela bacana su u more, čak i u blizini sjeverne sardinijske luke Porto Torres. Prema drugim izvorima, u more je bačeno oko **500 zarobljenika** umrlih tijekom prijevoza na Asinaru.

Zarobljeni austrougarski vojnici bili su pripadnici **raznih naroda**. Prema sadašnjim podacima, **najbrojniji među njima bili su Hrvati (više od 7000)**, zatim slijede Poljaci, Mađari, Austrijanci, Rumunji, Poljaci, Ruteni, Slovaci, Rusi, Bugari, Slovenci, Nijemci, Turci i Grci. Treba naglasiti da je na otok od studenog 1918. do početka 1919. pristiglo i oko 300 talijanskih vojnika porijeklom iz okolice Tridenta. Oni su za vrijeme rata bili zarobljeni na istom bojištu te su pri kraju rata na putu prema domovini uhvaćeni i optuženi kao mogući širitelji komunističke ideologije. Prema **Giovanniju Terranovi**, oslobođeni su nakon brojnih molbi tridentskog biskupa Celestina Endricija.

Kralj Tomislav Jedinstvena rekonstrukcija života vladara koji je ujedinio Hrvatsku

O dolasku zarobljenika na Asinaru u fra Gabrinu Dnevniku piše: "U kakvom je stanju momad došla na Asinaru i kako je tamo živjela i osobito s početka umirala, prelazi opisivanje i najgrublje varista: momad odrpana, promrzla, izglednija, gola, bosa, okužena kolerom, dizenterijom i svim ostalim bolestima koje prate onakve prilike; iskrcana na otoku, na kome nema ništa osim zraka što se udiše, bačena na ledinu usred zime; mnogi od njih, pa i sami bolesnici za više od dvanaest dana **bez šatora, bez pokrivača i odijela**, bez jela, koje se hoće ljudima, iji su unutarnji organi pokvareni, a takvih je bilo na tisuć... bez vode, bez lijeka i ostalih potrepština. A kada su ove došle, bile su u tako malenoj količini, da ih se može prisposobiti kapljici vode u moru!"

Evo kako je prispjele zarobljenike opisao zapovjednik zarobljeničkog logora, general **Giuseppe Carmine Ferrari**: "Odrpane vojničke uniforme ili pak građanska odjeća, koja je slabo pokrivala ona ispačena tjelesa; jedni polugoli, drugi umotani u vreće ili iskidane krpe; većina bosonoga, a drugi s poderanim postolima, ili papučama, ili s karakterističnim srpskim opancima, ostali napokon bolesnih nogu, umotanih u malo krpe, sićušne na morsku obalu, jedva se drže i na nogama, a ipak vuku i bijedni svežanj, ako su ga uspjeli spasiti poslije tako dugog i tužnog puta. Lica ispijena u okvire **upave brade**, upalih oči, drhtavih ruku, one više nisu imale izgled uglavnom ovjeka. Njihov je požudni pogled bio uprt u talijanske vojnike kao da mole pomoć u najvećoj njihovoj muci, koja je bila iznad svih drugih – glad! To životinjsko stanje, nastalo od prekomjerne fizičke iscrpljenosti, sa sobom je nosilo pomanjkanje svakog moralnog osjećaja i životinjski trijumf nagona. Tome mnoštvu bolesnih i osuđenih na smrt pridružila se četa onih koji su piljili u te i čekali njihov svršetak, da bi se dočepali njihova kruha i njihovih jadnih drinjaka... U takvim su okolnostima u Fornelli došli austrougarski zarobljenici, koje su zarobili Srbi."

Zarobljenici su na otoku boravili u nekoliko mjesta. U Cala d'Oliva bilo je sjedište uprave za kažnjenike, sjedište župe i poštanski ured, u Cala Reale nalazila se zgrada saniteta, lazaret i tri velike zgrade za zarobljenike. Zbog prevelikog broja zarobljenika jednostavniji **logori** podignuti su u Campo Perdu, Stretti, Tumbarino i Fornelli.

Djelovanje HSS-a u emigraciji Nepoznati Mađekov plan za Hrvatsku

O smještaju i hrani na Asinari fra Gabro u Dnevniku piše: "Prostorije, gdje su smjestili našasnike, nisu bile loše. Istina je da smo bili dosta zbiveni, ali poslije toliko vremena našise u istoj postelji, za nas je to ipak bila velika stvar. Hrana je bila dosta jada, na što su se Talijani, kao i uvijek kasnije, ispričavali, da smo došli nenadano i da nas nisu očekivali. Za onih prvih dana ova je isprika mogla imati svoju

vrijednost, ali poslije više mjeseci nipošto! Odmah su se, naravno, pojavili nekakvi kantineri sa Sardinije, koji su prodavali sir, vino, suhe smokve i sli no. Uz njih se stvoriše i **razne brodice** s naran ama, rotkvicama itd., ali se sje am, da sam 6 narana a pla ao 1 liru, dok sam koji dan kasnije u Monte Narbi 12 narana a dobivao za 20 centesima.”

Monte Narbi bio je rudnik srebra i olova u blizini mjesta San Vito na jugoistoku Sardinije. U taj rudnik izme u 30. i 31. prosinca 1915. poslano je na rad 100 zarobljenika, od ega **50 Hrvata**. Me u njima je bio i fra Gabro. Poslije dolaska, ve ina Hrvata poslala je uz dopuštenje nadre enih 11. sije nja 1916. brzojav svojim obiteljima preko zagreba kih Narodnih novina, u kojem su prvi put nakon nekoliko godina uspjeli javiti da su živi i gdje se to no nalaze. Me u potpisnicima bio je i Osje anin Bogdan Davidé, ija dopisnica upu ena Nadi Davidé do nje nikada nije stigla. Dopisnicu je prvi objavio Giorgio Madeddu 2013. u svom diplomskom radu o sardinijskim rudnicima, s posebnim osvrtom na rad u njima austrougarskih zarobljenika za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

Razne bolesti, neprikladan smještaj i loša prehrana uzrokovali su smrt brojnih zarobljenika, o emu fra Gabro, kada opisuje život u mjestu Stretti, piše: “1. velja e (1916.) sve mom adi u Strettima bilo je 4.166., od kojih 1.056 bolesnih ili sumnjivih nosioca bacila kolere, a ostali zdravi.

Ure ivali i vrtove

Istoga je jutro osvanulo mrtvih petnaest, dok ih je prije redovito više umiralo: najviše 10. sije nja – 126, a 11. sije nja **125 mrtvih**. Smrtnost je zatim pomalo opadala: 1. ožujka bila su samo tri mrtva. Ali, naravno, treba spomenuti da je onih no i kada je vrijeme bilo gore, tj. ve a mokrina i led, da je bilo i mnogo više mrtvih negoli obi no. U travnju je umirao prosje no po jedan na dan, u svibnju svakoga drugoga dana po jedan, a sljede eg mjeseca još manje, jer se broj bolesnika zbog premještaja pacijenata najprije u Cagliari, a onda u Tumberino bio dosta smanjio.”

Lars Ericson Wolke: U 17. stolje u Hrvati su slovili za vrste i opasne neprijatelje

Tijela umrlih pokapana su u zajedni ke grobnice. Katkad su preživjeli zarobljenici zadržavali tijela pokojnika i pokraj njih spavali kako bi na njihov ra un mogli dobiti njihove namirnice. Danas se na **Asinari** nalazi kosturnica, sagra ena 1930-ih godina, u kojoj se nalaze ostatci 7048 zarobljenika. U **Campo Perdu** nalazi se i groblje talijanskih vojnika.

Kada se život u logorima nakon vrlo teških po etaka po eo normalizirati, pojedinci su se posvetili ure enju vrta na podru ju oko Cala Reale. Bio je prepun smokava i agava, cvije a i raznovrsnih biljaka. U dogovoru s upravom parka postavljena su dva mala spomenika, jedan u ast zapovjednika zarobljeni kog logora generala G. C. Ferrarija, a drugi na spomen tragi nog **marša smrti** iz Srbije u Valonu. A kad bi pala ve er, održavali su se koncerti na kojima se svirala be ka i ciganska glazba.

Pro itajte još zanimljivih pri a o ulozi Hrvata u Prvom svjetskom ratu u novom Specijalu Ve ernjeg lista, na svim kioscima, 132 strane, 25 kn